

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

Аналізується гуманітарний аспект відповідальності як генералізуючої якості особистості, що визначає психологічну, соціальну та духовну перспективи розвитку людини.

Питання формування відповідальності особистості є одним із важливих у виховній роботі з учнями. Зокрема, ця проблема досліджувалася багатьма вченими (А. Макаренко, В. Сухомлинський, І. Бех, Т. Веретенко, В. Горovenko, М. Левківський, М. Сметанський, О. Сухомлинська, В. Савченко, Н. Огренич, В. Оржеховська та ін.).

Дослідження процесу формування відповідальності особистості зумовлене загостренням суперечностей між об'єктивною потребою формування соціальної відповідальності у школярів і неадекватними можливостями сучасної системи освіти, а також між потребою саморозвитку особистості учня і системою традиційного виховання, яке спрямоване на єдині стандарти виховання.

Аналіз психологічної, соціологічної, етичної, педагогічної літератури дає змогу дійти висновку, що напрацьовані матеріали потребують подальшого осмислення та більш ґрунтовного аналізу.

Категорія відповідальності у загальнонауковому розумінні ґрунтується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки індивіда, її зв'язок зі свободою й необхідністю як передумовою реалізації особистістю функцій суб'єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності. Передумовою відповідальності є вибір індивідом можливої поведінки.

Вибір визначається життєвою позицією людини, основою якої є моральні імперативи. Всі дії пов'язані з вибором і передбачають активність особистості, незалежно від того, нав'язана їй відповідальність ззовні чи взята нею добровільно. За В. Гегелем, В. Плахотним, Л. Сохань, співвідношення свободи й відповідальності розкривається перш за все у взаєминах людей.

Значним просуванням у розробці проблеми відповідальності було вчення І. Канта про внутрішнє ставлення до обов'язку, згідно з яким індивід підкоряє свою волю зовнішній необхідності, приймаючи останню як внутрішній моральний закон. За Кантом, моральні правила – універсальні. Найбільш яскравого вираження ця думка знайшла у знаменитому категоричному імперативі: "чини відповідно такій максимі, відповідно якої ти можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом" [4 : 311]. Однак дане положення підлягало критиці на тій основі, що ця вимога є нереальною, оскільки людина живе в суспільстві, і її поведінка визначається взаємодією суб'єктивного та об'єктивного, одиничного й загального. Тому виникає проблема внутрішньої узгодженості моральної поведінки.

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Так, К'еркегор вважав, що лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [6 : 383].

Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим, полягає в тому, щоб стати особистістю, припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір перед самим собою.

Відповідальність передбачає необхідність збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності кожного життєвого світу, зрозумілого й незрозумілого, схожого на власний та зовсім протилежного, приемного, такого, що викликає антипатію. Існувати, за Ж.–П. Сартром, – це завжди "брати на себе" своє буття, тобто завжди бути відповідальним за нього, а не отримувати ззовні як фант чи камінь. Відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків у життєвий шлях людини, її біографію [13 : 381].

Як філософсько-соціологічна категорія, зазначає П. Мінкіна, "відповідальність репрезентує об'єктивно необхідні взаємовідносини між особистістю, колективом, суспільством, а також враховує історично-конкретний характер їх взаємних обов'язків, котрі реалізуються у свідомій вольовій поведінці та діяльності" [7 : 58].

Відповідальність також є етичною категорією. У словнику з етики відповідальність трактується як така, що віддзеркалює сутність людини з точки зору виконання нею моральних вимог, які характеризують ступінь участі особистості, соціальних груп у моральному самовдосконаленні та у прогресивному розвитку соціальних відносин. Міра індивідуальної відповідальності, таким чином, знаходиться у прямому зв'язку з об'єктивними можливостями та історично досягнутим рівнем відповідальної поведінки в суспільстві.

Відповідальність також має практичний аспект: її замало декларувати, треба реально бути у змозі відповідати за щось. Якщо особистість справді бажає розширити межі своєї відповідальності, вона повинна працювати над цим, збільшувати реальну вагомість і конструктивні потенції своїх вчинків. Без цього гордовите "Я відповідаю за все!" в її устах залишається лише красивою фразою.

Сучасний німецький філософ-етик Г. Йонас обґрунтовує відповідальність людини як за виживання людства, так і за світ у цілому, за все, що є в ньому живого і неповторного.

Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з духовністю особистості, що постає одним з важливих предметів дослідження у галузі етики. Гармонізація та інтеграція внутрішнього світу людини, її якостей і власностей виявляється в узгодженні та рівновазі між духовною спрямованістю особистості, цінностями і соціальною поведінкою.

Духовність – це те, чого не можна навчити з допомогою настанов. Можна вказати шлях, але не можна змусити нікого ним прямувати. Духовний розвиток не суперечить життю людини в суспільстві, яка виконує свій обов'язок перед суспільством, колективом, родиною, близькими. Відомий психолог Б. Братусь визначає чотири рівні у структурі особистості, які характеризують ступінь її духовності: егоцентричний – особа прагне до власної значущості, вигоди; ставлення до себе є самоцінним, а до інших – прагматичним; групоцентричний – отожднюваність особи з певною групою, яка для неї є цінною; просоціальний (гуманістичний) – всі люди є самоцінними, рівними, діяльність людини спрямована на користь іншим; духовний (есхатологічний) – людина усвідомлює себе та інших як істот особливого роду, які пов'язані між собою, співвіднесені з духовним світом [5 : 192].

Соціальна відповідальність особи знайшла своє відображення у соціологічній науці. При цьому В. Сперанський пропонує визначити рівні соціальної відповідальності відповідно життєвої позиції особистості. У цьому зв'язку він виділяє 5 рівнів відповідальності. Не першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом реалізації дій є прагнення уникнути відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є "дотримання норм і правил, прихильність до оточуючих". Наявність нього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід об'єктивної відповідальності до суб'єктивної. Особистість починає брати до уваги мотиви "неправильного вчинку" і умови, які спонукали здійснити його. На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвинутою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій діяльності. І нарешті, п'ятий рівень дозволяє соціально зрілій особистості чітко займати свідому позицію у трудовій та громадській діяльності.

Зазначимо, що кожен етап онтогенетичного розвитку індивіда відрізняється глибиною і ступенем інтенсивності, змістом особистісних якостей. Тому поетапне формування соціальної відповідальності як риси особистості дозволяє визначити для кожного вікового періоду певний рівень зрілості цієї соціальної властивості і відповідні форми її виявлення. Саме усвідомлення свого "Я", своєї позиції щодо оточуючого світу, прагнення до самореалізації сприяють розвитку соціальної відповідальності як можливості відповідати за себе. Тому відповідальність розвивається як актуалізація себе в інших, вихід за межі самого себе, коли "Я" не розчиняється в системі взаємодії, взаємозв'язку, а виявляє силу – "Я для всіх", – призводячи до розвитку свідомого ставлення до інших людей, до оточуючих, прагнення знайти своє місце в житті.

Таким чином, соціальна зрілість зростаючої особистості розуміється як певний ступінь її розвитку в умовах конкретного соціального середовища. Її зростання сприяє творчому опануванню різними видами культури, а також створює можливість власної участі у різних видах діяльності, щоб найбільш активно приносити користь тим, хто оточує.

Одним із протиріч виховного процесу є протиріччя між індивідуальною спрямованістю впливу та суспільним характером змісту виховання. Особистість не може вважати, що її якості та поведінка є лише її особистою справою й набутком. Проте і суспільство має враховувати, що його діяльність і буття віддзеркалюються в індивідуальному житті окремої людини.

На психологічному рівні (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Л. Колберг, Г. Костюк, Ж. Піаже, М. Савчин, Дж. Роттер, В. Франкл та ін.) відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку. Відповідальність також визначається як моральна риса людини, як мета виховання та як якість, яка концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок.

Зокрема, Ж. Піаже розробив концепцію відповідальної поведінки особистості, в якій на першій стадії виявляється об'єктивна відповідальність", а на вищій – "суб'єктивна". На першій стадії (7–11 років) діти пов'язують ступінь покарання, тобто міру відповідальності, з величиною нанесеного збитку, майже відкидаючи при цьому мотиви, за яких нанесений збиток (це пов'язується з недостатнім життєвим досвідом та відсутністю причинного аналізу). До 12 років у підлітка формується суб'єктивна відповідальність, коли вже враховуються наміри і мотиви, що спонукають суб'єкта до певної лінії поведінки. На основі цього вчений довів, що в індивідуальному розвитку дитина проходить шлях від морального реалізму до автономної моралі [10 : 412].

Численні дослідження вчених, які було проведено згідно з концепцією Ж. Піаже, підтверджують, що перехід від об'єктивної до суб'єктивної відповідальності здійснюється поетапно і має загальний характер.

Багато авторів (К. Хелкома, Д. Колберг, Д. Лавінджер, Т. Лісконна та ін.) відзначають, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості. Загалом вони підкреслюють, що перш за все суб'єкт має сприймати відповідальність як вчинок, виходячи при ньому з цілей та наслідків для оточуючих, а не з непорушності правил. Крім того, головне – навчити особистість брати на себе відповідальність за негативні наслідки дій, які здійснюються всупереч чийось вимогам, але імпонують власним переконанням.

Ф. Хайдегер виділяє стадії відповідальності залежно від вчинку та зовнішніх умов, а саме: генералізовану відповідальність (особистість відповідальна за будь-які наслідки таких дій, в яких вона брала участь або з якими була пов'язана яким-небудь чином); власну відповідальність (індивід відповідальний лише за те, що ним безпосередньо зроблено); при цьому не має різниці між випадковими, навмисними й передбачуваними результатами; диференційовану відповідальність (суб'єкт відповідальний за будь-який передбачуваний результат дії, незалежно від того, був він навмисним чи ні); усвідомлювану відповідальність (особистість відповідає не тільки за свої наміри та наслідки їх реалізації, але й за значення, яке вона надає зовнішнім факторам і які внаслідок

цього так чи інакше впливають на результат дії); повну відповідальність (індивід повністю відповідальний за процес, результати та наслідки дій, якими б не були умови їх протікання) [2 : 220].

Відповідальність досить тісно пов'язана з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль. Якщо людина бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, то це є показником внутрішнього інтернального локусу контролю (Д. Роттер). І навпаки, якщо вона приписує відповідальність за все зовнішнім чинникам (іншим людям, долі, випадку), то це свідчить про властивий їй зовнішній (екстернальний) локус контролю.

Найвищою інстанцією, котра регулює відповідальність особистості, В. Франкл виділяє гуманістичну совість, яка ніби узгоджує всезагальний моральний закон з конкретною ситуацією конкретної людини. Тому головним завданням виховання вчений вважає шліфування совісті, щоб людині вистачило душевної чуйності почути вимогу, яка міститься у кожній окремій ситуації. Тим самим, "виховання більше, ніж коли-небудь, стає вихованням відповідальності" [14 : 139].

К. Роджерс розглядає як одну зі складових відповідальності особистості – емпатію. Саме розвинена емпатія допомагає людині усвідомити себе повноцінною особистістю, здатною взяти на себе відповідальність за розв'язання власних проблем.

А. Маслоу у своїй теорії самоактуалізації особистості ставить проблему реалізації талантів і можливостей, яка розглядається ним, як "повне використання талантів, здібностей, можливостей", вміння налаштовуватися згідно з власною природою, чесність і відповідальність за свої вчинки [11 : 379].

Щодо напрямів розвитку відповідальності, то російський психолог К. Муздыбаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, але й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. За К. Муздыбаєвим, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [8 : 114–183].

Відповідальна людина, за К. Абульхановою-Славською, знає, що вона робить і передбачає результати власних дій. За твердженнями цієї вченої, непотрібним стає контроль, оскільки людина усвідомлює свою відповідальність і відчуває потребу знайти оптимальні можливості для досягнення цілей, які ставляться перед нею. Відповідальність передбачає впевненість у власних силах [1 : 112].

Психологами К. Абульхановою-Славською, І. Бехом, М. Савчином доведено, що розвиток соціальної відповідальності як особистісної риси відбувається за умови формування у молоді прагнення до свободи. Йдеться передусім про вільні вчинки і дії людини, тобто такі, які не залежать від зовнішніх причин. Відповідно, вчинки, які звершені особистістю, ніби розширюють межі її свободи. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування себе як вільної і відповідальної особистості. Тому недаремно існує така філософська істина, згідно з якою неможлива ні особистість без суспільства, ні суспільство без особистості.

Відповідальність, на думку академіка АПН України І. Беха, передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не стільки результатом оцінки особистості іншими людьми, скільки її власним переконанням, моральним принципом, підсумком самоусвідомлення. Тому людина є не пасивним споглядачем будь-яких соціальних подій. Останні завжди розглядаються нею як учасником. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [3].

На думку М. Савчина, відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. Відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), вона внутрішньо опосередкована особистісним смислом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації [12].

Виходячи з аналізу відповідальності у гуманітарних науках (у філософії, етиці, соціології, психології) варто стверджувати, що соціальна відповідальність у своїй внутрішній сутності характеризує соціальну типовість особистості, тобто її здатність дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм та вміння об'єктивувати власні дії.

1. Абульханова-Славская К. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 112 с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості: – К.: "Україна-Віта" – 1995. – 220 с.
3. Бех І. Д. Сила переконання. Про моральне виховання школярів // Рад. школа. – 1989. – № 3. – С. 55–60.
4. Кант І. Сочинения в 6-ти томах. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 520 с.
5. Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській загальноосвітній школі: сутність, проектування, організація. – К.: Знання. 1998. – 274 с.
6. Кьеркигор С. Страх и трепет. Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
7. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью. – М.: Высшая школа, 1990. – 144с.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983. – 240с.

9. Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4 (5). – С. 30–37. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. – М.: МГУ, 1987. – С. 38– 87.
10. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. – М. – Л.: Учпедгиз, 1932. – 412 с.
11. Райгородский Д. Я. Психология личности. Хрестоматия. Т. 1. – Самара.: Изд. Дом. "Бахрах". – 1999. – 448 с.
12. Савчин М. В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини. //
13. Сартр Ж.-П. Стена: Избран. произведения. – М.: Политиздат, 1992. – 480 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогрес., 1990. – 391 с.

Матеріал надійшов до редакції 26.01.2004 р.

Тернопольская В. И. Ответственность личности: гуманитарный аспект.

Анализируется гуманитарный аспект ответственности как генерализующего качества личности, которое определяет психологическую, социальную и духовную перспективы развития человека.

Ternopolskaya V. I. Responsibility of the Personality: Humanities Aspect.

The paper analyzes the humanistic aspect of responsibility as the generalizing feature of a personality, which determines psychological, social and spiritual prospects of person's development.